

LINGVISTINĖS PASTABOS APIE NEŽINOMĄ XIX a. PRADŽIOS RANKRAŠTĮ LIETUVIŲ KALBA

A. GIRDENIS

0.1. A. Kaupužos surastieji XVIII a. pabaigos — XIX a. pradžios lietuvių raštijos paminklai susilauks ne tik literatūros, bet ir kalbos specialistų dėmesio, nes jų reikšmė lietuvių literatūrinės kalbos istorijai didelė.

Sis straipsnis nekelia ir nesprenžia jokių istorinių problemų: vienintelis jo tikslas — bent apytikriai nustatyti, kurių tarmių atstovai yra buvę „Kupidino“ ir „Išpažinimo“ bei „Wiersz Drugi“ autoriai.

0.2. Išspręsti tą problemą nėra labai sunku, nes tiek vieno, tiek kito teksto autorių gimtosios tarmės gana ryškiai prasišviečia pro nestorą lukštą, uždėtą besiformuojančios literatūrinės kalbos: net neatidžiai paskaičius šiuos tekstus, darosi aišku, kad jų autoriai yra buvę skirtingų tarmių žmonės. „Kupidiną“ parašęs asmuo, be abejo, yra buvęs žemaitis, o „Išpažinimo“ autorius — aukštaitis. Tiksliau nustatyti, iš kur jie yra kilę, leidžia tam tikros tų tekstų fonetikos (tikriau sakant, grafikos) ypatybės.

1.1. „Kupidine“ gana nuosekliai išlaikyta pagrindinė žemaičių dūnininkų tarmės ypatybė: vietoj dabartinės literatūrinės kalbos *ie* gana sistemingai rašomas *i* (~*ī*), pvz.: *Tišse* 27¹ tiesiai, *iszka* 43 ieško, *Lipsna* 50 liepsna, *šwite* 50 šviečia, *kitas* 55 kietos, *wita* 82 vieta; kiek rečiau vietoj *lk uo* vartojamas *u* (~*ū*), pvz.: *adutum* 36 at(i) duoty, *aplunku* (žem. dūn. *aplīnkū*, doun. *aplīnkou* ~ *lk * aplīnkuo*) aplinkui. Tos ypatybės plotas yra maždaug į pietus nuo linijos Veiviržėnai—Judrėnai—Tverai—Jonapolė—Luokė—Raudėnai—Kruopiai. Į pietus nuo šios linijos turėjo gyventi ir nagrinėjamojo teksto autorius.

1.2. Vietoj *lk galūninių -ai, -ei* (resp. *-iai*) gana dažnai rašomi *-a, -e*: *Su amžinas Perkunas* 8 su amžinais perkūnais, *Tišse* 27 tiesiai, *smarkie* 66 smarkiai. Vietoj *lk -ai, -ei* taria *-ā, -ē* beveik visi žemaičiai, išskyrus patį pietinį ir rytinį pakraštį. Vadinasi, „Kupidino“ vertėjas negalėjo būti kilęs iš pačių pietinių dūnininkų.

1.3. Vietoj *lk mišriųjų dvibalsių an, en* dažniausiai yra rašomi digrafai *un, in*, pvz.: *rukstuntis* 5 rūkstantis, *Tridunti* 6 dridantį, *iszmanuntis* 77 išmanantys; *Zinktus* 17 ženklus; pasitaiko ir *on, yn*: *Tonkiey* 4 tankiai, *tyt* 17 ten.

Parašymai *un* ir *on* gali žymėti tikrai dvigarsius *on* ar *un*, kurie yra vartojami į šiaurę nuo linijos Žemaičių Naumiestis—Silalė—Vaiguva—Saukėnai—Kurtuvėnai. Vakarinėje šio ploto dalyje tariamas platesnis garsas (*on*), rytinėje — siauresnis (*un*). Skiriamoji riba eina maždaug linija Upyna—Užventis—Karklėnai, nors labai tikslią izofoną išvesti praktiškai neįmanoma, nes *u* pereina į *o* nežymiai, per daugybę tarpinių laipsnių.

¹ Skaičius prie pavyzdžio rodo fotografuotinio teksto eilutę („Wiersz Drugi“ laikomas „Išpažinimo“ tęsinium).

Kadangi greta *un* tekste rašoma ir *on*, galima spėti, kad „Kupidino“ vertėjas buvo kilęs iš vakarinės to ploto dalies (ją paprastai vadina šiaurės vakarų dūnininkais²). Šią prielaidą, rodos, patvirtina ir forma *Žinklus* (jeigu ji nėra specialiai perdirtba, ieškant rimo žodžiui *Ginklus*), nes tie dūnininkai, kurie vietoj *lk* an turi daugiau ar mažiau siaurą *un*, negalūninį *en* taria taip pat, kaip ir vakarų aukštaičiai (plg. kuršėniškių *pūntis, ruńka, bet deńkti, leńta*).³

1.4. Visi žemaičiai žodžiuose *māno* ir *nāmas* vietoj *lk* a taria *u* ar *o*, kurie nesiskiria nuo *lk* u ir *dvibalsio an* pirmojo sando atitikmens. „Kupidine“ randame tokių tų žodžių formų: *Numose* 32 namuose, *muni* 108 mane; *mon* 19 man, *mona* 13, 69 mano. Tas faktas, kad ir čia greta *u* parašomas *o*,⁴ dar labiau patvirtina, kad tekstas yra rašytas šiaurės vakarų dūnininkų tarmės pagrindu.

1.5. Tiksliau tarmę lokalizuoti galima mėginti pagal morfologines nagrinėjamojo teksto ypatybes.

a. Tariamasis nuosakos trečiasis asmuo dažniausiai turi formantą *-tum*: *galetum* 1 galetų, *pasleptum* 2 paslėptų, *rastum* 34 rastų, *adutum* 36 at(i)duotų, *butum* 80, 81 būtų, *pažintum* 86 pažintų, nors retkarčiais parašoma ir *nebutu* 53 nebūtų, *nužutu* 58 nužūtų, *ikirstu* 63 įkirstų.

Tokios formos šiuo metu yra labiausiai būdingos dūnininkams, pvz.: *galĕtóm, rástóm, bŭtóm, pažĭntóm* šalia *galĕtòt, rástòt, bŭtòt, pažĭntòt*⁵ (Mažeikiai, Telšiai, Plungė...). Dūnininkų teritorijoje tokių formų pasitaiko tikai pačioje šiaurėje (apie Varnius, Laukuvą).

b. Vieną kartą yra pavartota tipiška rytinių ir pietinių dūnininkų *ė*-kamienių daiktavardžių daugiskaitos naudininko lytis *mergaiczioms* 41 mergaitėms (plg.: *tŭms prakeiktŭms kač'ŭms* (Šaukėnai) „toms prakeiktoms katėms“, *dŭk įjesti tŭms k'aũl'ums*⁶ (Kražiai) „duok ėsti toms kiaulėms“ ir t. t.).

Atsižvelgiant į šias abi morfologijos ypatybes, galima galvoti, kad „Kupidino“ vertėjas yra buvęs šiaurės vakarų dūnininkų tarmės šiaurės rytų kampo (gal būt, Varnių ar jų apylinkių) šnektos atstovas.

1.6. Kaip ir visi kiti XVIII a. ir XIX a. pirmosios pusės literatai, „Kupidino“ vertėjas vienos tarmės fonetikos ir morfologijos nėra griežtai laikęsis. Neretai, ypač rimo sumetimais, pavartojamos ne tik vakariečių pietiečių, bet ir veliuoniškių (plg. *nematu* 50 nemato)⁷ bei rytų aukštaičių (pvz.: vns. gal. *walu* 15 valią, *dayktu* 35 daiktą) fonetinės lytys. Turint tai galvoje, sunku patikėti, kad dirbtinai (sąmoningai ar dėl neapdairumo) vertėjas negalėjo įsivesti kitų žemaičių tarmių formų, visai nebūdingų jo paties šnektai. Be to, dabartinės tarmių ypatybių izoglosės gali nesutapti su XIX a. pirmosios pusės izoglosėmis.

2.0. „Iš p a ž i n i m o“ ir „W i e r s z D r u g i“ tarmė gana artima vakarų aukštaičių pietiečių tarmei, todėl savo fonetika ir morfologija mažai tesiskiria nuo šių dienų literatūrinės kalbos, kuri, kaip žinoma,

² Plačiau apie tą tarmę žr. V. Grinaveckis. Šiaurės vakarų dūnininkų tarmės fonetinės ypatybės ir jų raida.— VVPI Mokslo darbai, t. XI, p. 41 tt.

³ *u* žodyje *tun* 17 ten gali reikšti platų *ė*, nes, pavyzdžiui, tokia reikšmė *u* sisteminei vartojamas 1753 m. „Zyvate“ (žr. „Ziwasas Pona yr Diewa musu Jezusa Christusa... Aprašitas Metusy Pona 1753. y. Druka Padutas... Suprasław... Metusy Pona, 1787.), parašytame žemaičių dūnininkų tarmės pagrindu, plg. *wagys* 110, *wysy* 124₂, *aky* 158₂ ir žem. dūn. *vāgēs* „vagis“, *vēsē*, „visi“, *ākē* „akimi“ (*ė* ir *o* čia reiškia labai plačius *i* ir *u*).

⁴ Dvejopi parašymai galėjo atsirasti todėl, kad dūnininkų *o* (resp. *u*) tariamasis labai nevienodai: prieš kietuosius priebalsius jis yra platesnis, prieš minkštuosius — siauresnis. (Tas pats pasakytina ir apie *ė=lk i*, nors nagrinėjamame tekste tai neatsispindi.).

⁵ Šiaurės vakarų dūnininkai tokias formas tartų su plačiu *o* (**kač'òms*, **k'aul'òms*).

⁶ Zodis rimuojamas su *knatu* 49 knatu „dagtimi“.

⁷ Abu eilėraščiai neabejotinai yra vieno autoriaus ir čia traktuojami kaip vienas tekstas.

yra susiformavus vakariečių pietiečių tarmės pagrindu. Specifinės tarmybės tame tekste vartojamos nesistemiškai — greta dažnesnių vakariečių pietiečių tarmės ypatybių.

2.1. Vietoj lk nekirčiuotų galūnių *-o*, *-é* (tekste rašomų *-o* ir *-e*, resp. *ie*) dažnokai rašoma *-a* ir *-ia*, pvz.: *salikla* 129 salyklo, *buwa* 165 buvo, *gala* 190 galo, *mida* 172 mido „midaus“, *prasz* 207 prašo, *rasz* 208 rašo, *prieja* 215 priėjo, *buwa* 225 buvo, *prazuwa* 226 pražuvo; *Łapia* 88 lapė, *baymias* 196 baimės, *nutrinia* 228 nutrynė. Vietoj *-é* pasitaiko ir *-i*: *Bulmistrionis* 25 bulmistrionės „burmistrionės“, *Gawomis* 179 gavomės.

-a ir *-ia* gali reikšti tikrai balsius *a* ir *æ*, kuriuos nekirčiuotoje galūnėje vietoj lk *-o*, *-é* taria šiaurės vakarų aukštaičiai, vidurio aukštaičiai, gyveną maždaug į šiaurę nuo linijos Vandžiogala—Jonava—Neries upė, ir didelė dalis rytų aukštaičių. Vadinasi, „Išpažinimo“ autorius turėjo būti kilęs iš vietos, esančios prie pat šios ribos (vienoje ar kitoje tos izofonos pusėje). Sporadiškai pasitaikančios formos su *-i* ~ lk *-é* rodytų, kad ir veliuniškių riba yra buvusi netoli nuo tos vietos.

2.2. Junginiuose *le(lę)* ir *lė* kartais rašomas kietasis *l*, pvz.: *Moterėla* 99 moterėle, *poriata* 107 porelę, *kapiata* 108 kapele, *skuriata* 130 skūrelę, *iszkieta* 26 iškėlė, bet minkštasis *l* yra dažnesnis, pvz.: *pleszykas* 34 plėšikas, *giarkla*⁸ *prisipile* 58 gerklę prisipylė, *didela* 259 didelę ir t. t. Iš tų pavyzdžių galima spėti, kad eilėraščio autorius yra gyvenęs prie pat vidurio aukštaičių (*le*, *lė* kietinimo) ribos, kuri šiuo metu eina maždaug linija Daunorava—Šiauliai—Šušvės upė — Nevėžis—Kaunas—Jiesios upė — Prienlaukis—Žuvinto ežeras ir t. t.

2.3. Vietoj lk *e* ir *ę* labai dažnai rašomas digrafas *ia* (ypač žodžio gale ir prieš kietąjį priebalsį), pvz.: *piasz* 44 peša, *giwiana* 57 gyvena, *szieszinitia* 87 šešianytę, *giaras* 94 geras, *Awitia* 109 avytę, *mania* 176 mane. Toks parašymas turi reikšti labai platų *æ*, būdingą vakarų ir vidurio (resp. rytų) aukštaičių tarmėms, esančioms į šiaurę ir į rytus nuo Nemuno. Atspindinti tekste ir nemazai tų tarmių daliai būdingas absoliutiškas žodžio pradžios balsio *e*-virtimas į *a*-, pvz., *asant* 92 esant.

2.4. Vietoj lk tvirtagalio ir nekirčiuoto *ai* sistemingai rašomas *ey*, pvz.: *Poney* 19 pōnai, *Greitey* 45, 114 greitai, *Ziemey* 152 žemai, *Prakeyteys* 197 prakaitais, *Iokey* 281 juokai; rečiau pasitaiko *ou* vietoj lk *au*, pvz.: *noujas* 1 naujas, *Iou* 201 jaū.

Be abejo, tokie parašymai atspindi tų dvibalsių pirmojo sando redukciją (silpnesnę ir siauresnę tarimą), būdingą viduriečiams, rytiečiams ir didesnei šiaurės vakarų aukštaičių daliai⁹.

2.5. Iš morfologijos ypatybių pažymėtinas įvardžių daugiskaitos naudininkas su *-i(s)*, pvz.: *Ieni* 17, *mumis* 37, *mumi* 220, *kitiemi* 228 ir dvejos būtojo kartinio laiko veikiančios rūšies dalyvių vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūnės, pvz.: *atijas* 41 atejęs „atėjęs“, *bie Kucziazias* 60 bekūčiavęs, *Sugrizias* 154 sugrižęs, bet *Iszwaziawis* 39 išvažiavęs, *Prasiradis* 58 prasiradęs, *suardis* 79 suardęs, *pasiriedis* 82 pasirėdęs, *pasidaris* 159 pasidaręs.¹⁰

2.6. Iš „Išpažinimo“ ir „Wiersz Drugi“ fonetikos ypatybių darome išvadą, kad jų autorius turėjo būti kilęs iš vietos, esančios į šiaurę nuo Nemuno, kurioje arti susieina šios izofonos: *-o*, *-é* (*-u*, *-i*): *-a*, *-e* (*-æ*) ir

⁸ *l* čia žymi minkštąjį *l* (kietasis visada rašomas raide *l*).

⁹ Pažymėtina, kad vietoj lk tvirtapradžio *e* kartais rašomas digrafas (*i*)*ey*, pvz.: *turieysim* 141 turėsım, *Girdieysiu* 163 girdėsiu, *Tureydami* 173 turėdami, *Streynas* 285 strėnas. Ar neatspindinti čia tam tikra to balsio ditongizacija, būdinga, rodos, veliuniškiams ir pictinei šiaurės vakarų aukštaičių daliai?

¹⁰ Pastarosios lytys galėtų būti laikomos rytietiškomis (ar dzūkiškomis?), bet tai abejotina: išskyrus neiškią formą *par mieru* 70 ir prielinksinį *in* 41, 48 (ir t. t.), vartojamą didelėje aukštaičių dalyje, jokių rytiečiams būdingų ypatybių eilėraštyje nėra.

le, lė: la, lė. Tokia vieta galėjo būti Kaunas ar apylinkės, esančios į šiaurės vakarus nuo jo. Tai iš dalies patvirtina ir nagrinėjamųjų eilėraščių turinys.

3.0. Analizė rodo, kad „Kupidinas“ ir „Išpažinimas“ bei „Wiersz Drugi“ tikrai yra rašyti dviejų asmenų: pirmąjį yra rašęs šiaurės vakarų dūnininkas, o antruosius — aukštaitis, turėjęs šiaurės vakarų aukštaičių ir vidurio aukštaičių tarmių ypatybių ir gyvenęs Kaune ar jo apylinkėse. Visiškai tiksliai tarmių lokalizacija yra neįmanoma, nes abiejų tekstų kalba yra gana mišri: autoriai (ypač ritmo ir rimo sumetimais) neretai var-toja įvairių tarmių fonetines ir morfologines lytis.

Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko v.
universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1964 m. spalio mėn.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПРИМЕЧАНИЯ К НЕИЗВЕСТНОЙ РУКОПИСИ XIX в. НА ЛИТОВСКОМ ЯЗЫКЕ

А. ГИРДЯНИС

Резюме

В статье дается краткий лингвистический разбор трех недавно обнаруженных литовских текстов конца XVIII—начала XIX века. На основании этого анализа делается вывод, что автор одного из этих текстов («Kupidinas...») был представителем северо-западного наречия жемайтского говора дуннинкай, а автор других текстов («Išpažinimas...» и «Wiersz Drugi...») — представителем наречия, близкого среднеаукштайтскому и западноаукштайтскому говору (возможно, наречия Каунаса или его окрестностей).